

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМ. М.Т. РИЛЬСЬКОГО

ОВЧАРЕНКО ОЛЕКСІЙ ІЛІЧ

УДК-761.1(477)

**ГРАФІЧНИЙ ЦИКЛ “ПАТЕРИКА ПЕЧЕРСЬКОГО” 1661 РОКУ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ
СЕРЕДИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ.**

17.00.05 – образотворче мистецтво



АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ – 1999



00761766 (X)

Дисертацією є рукопис
 Робота виконана у відділі образотворчого мистецтва
 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
 ім. М.Т.Рильського Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства,
 старший науковий співробітник,
 завідувач відділом образотворчого мистецтва
 Інституту мистецтвознавства, фольклористики та
 етнології ім. М.Т.Рильського НАН України
Фоменко Валентин Миколайович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства,
 старший науковий співробітник
 Інституту народознавства НАН України
Овсійчук Володимир Антонович

кандидат мистецтвознавства,
 доцент кафедри
 Інституту театрального мистецтва
 ім. І.К.Карпенка-Карого
Горбачов Дмитро Омел'янович

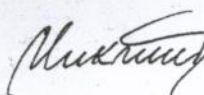
Провідна установа: Львівська Академія мистецтв, кафедра історії та
 теорії мистецтва, Міністерства освіти України,
 м. Львів.

Захист відбудеться "23" листопада 1999 року о "12" годині на засіданні
 Спеціалізованої вченої ради Д 26.227.01 в Інституті мистецтвознавства,
 фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського Національної Академії Наук
 України за адресою: 252001, Київ, вул. Грушевського, 4, IV поверх.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституті мистецтвознавства,
 фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського.

Автореферат розісланий "21" жовтня 1999 р.

Учений секретар
 Спеціалізованої вченої ради
 кандидат філологічних наук

 О.О.МИКИТЕНКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

"Патерик Печерський" – це видатний твір письменства Київської Русі, збірка оповідань про заснування Печерського монастиря та життя його перших ченців, первісна редакція якого постала ще на початку XIII ст. Образи "Патерика" знайшли втілення в кількох визначних ілюстративних циклах від мініатюр Київського псалтиря 1397 р. та Радзівіллівського літопису і до графічних ансамблів перших друкованих видань, що справили значний вплив на вітчизняну художню культуру.

Актуальність дослідження ілюстративного циклу "Патерика Печерського" 1661 р. обумовлена тим, що у науковій літературі практично відсутні комплексні монографічні дослідження, які б вивчали матеріал у повному обсязі. Графічний цикл "Патерика Печерського" видання 1661р. є однією з ключових ланок у процесі стилістичних, іконографічних та структурно-образних змін, що відбувалися в українському образотворчому мистецтві того періоду і багатопланово відобразили добу глибинних культурних трансформацій.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація виконувалась у рамках теми "Актуальні проблеми історії українського мистецтва" (шифр 4.1.8.3.4Л 6.9.1.) у відділі образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Метою роботи є комплексне дослідження художніх особливостей графічного ансамблю "Патерика Печерського" 1661р. та його наступних перевидань, розкриття їх естетичної цінності, семантичного наповнення і з'ясування їхнього місця в українській художній культурі. У зв'язку з цим у роботі поставлені конкретні завдання:

- детального іконографічного, стилістичного й типологічного аналізу ілюстрацій і декоративних елементів "Патерика Печерського" 1661р.;
- вивчення художньо-змістової структури його ілюстративного циклу;
- визначення місця ілюстративного циклу "Патерика Печерського" у творчості його ілюстраторів та у загальній еволюції жанрової та художньо-образної систем.

Предметом дослідження у дисертації є графічні ансамблі першого ілюстрованого видання "Патерика Печерського" 1661р. та трьох його перевидань 1678, 1702 рр., що розглядаються у зв'язку з загальним розвитком української художньої культури XVII-початку XVIII ст.

Методологічною основою дисертації є принципи системності та історизму. Це передбачає комплексне, проблемно-мистецтвознавче дослідження графічного циклу "Патерика Печерського" 1661р. в контексті розвитку української художньої культури XVII - початку XVIII ст. Поставлені у дисертації завдання визначили сукупність основних вжитих методів: описового, зіставно-типологічного, порівняльно-історичного. У загальнотеоретичному мистецтвознавчому та культурологічному осмисленні проблем, порушених у дисертації, основою стали дослідження М.А.Алексєєвої, О.І. та П.О.Білецьких, Я.Бялостоцького, М.С.Грушевського, М.Д.Драгана, П.М.Жолтовського, Я.П.Запасака, Я.Д.Ісаєвича,

ЛІБ ім. В. Стефанишина
 17.05.2017

Ю.А.Ісіченка, В.І.Крекотня, Г.Н.Логвина, Л.С.Міляєвої, О.О.Морозова, Д.С.Наливайка, В.А.Овсійчука, П.М.Попова, А.Г.Сакович, О.О.Сидорова, Л.С.Софронової, Л.І.Тананаєвої, В.М.Фоменка, Д.І.Чижевського.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше здійснюється спроба монографічного комплексного дослідження графічного ансамблю "Патерика Печерського" 1661р. та ілюстративних циклів його найближчих перевидань. Уперше локальні проблеми змісту і форми (іконографічних джерел, семантично-композиційної структури, стилістичної ідентифікації тощо) розглядаються як прояви загального світоглядного й естетичного спрямування упорядників та ілюстраторів "Патерика", котре й обумовлювало їх характер. В іншому світлі постає проблема пізньої стилістики майстра Ілії та форми його підписів, на основі патеричних гравюр диференційовано розглядається творчий доробок гравера Прокопія, розширюється коло його творів.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання змісту, положень та висновків дисертації при створенні узагальнювальних праць з історії українського образотворчого мистецтва (зокрема багатотомового видання, що зараз планується), відповідних лекційних курсів, підручників та посібників для вищих та середніх художніх закладів, а також у подальшій науково-дослідницькій роботі.

Апробація результатів роботи здійснювалась на засіданнях відділу образотворчого мистецтва (Протокол № 5 від 20.05. 1999 р.) та Вченої ради Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Матеріали і теоретичні положення дисертації знайшли своє відображення у чотирьох наукових публікаціях. Матеріал дисертації апробовано на міжнародній науковій конференції "Львівському Апостолу - 425" (НБУВ, Київ, 1999) у доповіді "Символічні гравюри "Патерика Печерського 1661 р." та у доповіді "Патерик Печерський" 1661 р. в національній художній традиції" на IV міжнародному конгресі українців (Одеса, 1999).

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження. Дисертація має 177 стор. тексту і складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, бібліографії (236 позицій) та альбому з 103 ілюстраціями.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У ВСТУПІ дисертації міститься обґрунтування актуальності теми, розглядається стан її наукової розробки, визначаються мета і завдання дослідження, його об'єкт, формулюється наукова новизна отриманих результатів, надаються відомості про апробацію роботи.

У першому розділі подається огляд літератури, простежується історія вивчення "Патерика Печерського" як літературної пам'ятки та його образотворчих редакцій.

У більшості досліджень, що торкаються теми графічного оформлення видання 1661р. воно характеризується на підставі вибіркового аналізу гравюр відповідно з їх стилістичними, жанровими особливостями тощо. При цьому деякі аспекти раніше проведених аналізів потребують певних уточнень, це насамперед стосується видання 1661р. Воно недостатньо вивчене як з іконографічного, так певною мірою й зі стилістичного боку. Як пам'ятка в стилістичному відношенні перехідна, графічний цикл "Патерика" 1661р. відзначається рисами синкретизму, поєднанням маньєристичних та ранньобарокових форм у їхньому місцевому сфольклоризованому варіанті, що ускладнює його стильову ідентифікацію і робить її неоднозначною. Але якщо з точки зору художньої форми цикл уже частково був предметом наукового розгляду, то семантичне наповнення його образів окреслене лише в загальних рисах. Тут звичайно звертаються до спостережень літературознавства, в якому ці питання більш розроблені, але варто наголосити, що у даному разі ілюстрації мають власну семантичну лінію, яка тісно з'єднана з літературною основою, проте має й відміни. Вона входить у загальний образ книги як паралельна текстові, цілісна версія сакральної історії Печерського монастиря і того культурного середовища, центром якого він був. Це підтверджується, зокрема, фактом існування Лицевого "Патерика", що функціонував як самостійне видання з мінімальним залученням текстів.

У другому розділі **"Формування сюжетно-образної структури «Патерика Печерського» та його актуалізація в контексті національно-культурного руху кінця XVI—XVII ст."** у загальних рисах висвітлюються суспільно-політичні обставини та художня ситуація першої половини й середини XVII ст., розвиток українського книгодрукування і граверства, характеризується еволюція текстів "Патерика" та найбільш ранні відомі спроби його ілюстрування.

Історія видання "Патерика Печерського" є невід'ємною часткою історії друкарні Києво-Печерської лаври, яка стала найпотужнішим книговидавничим осередком України XVII - XVIII ст. Початок її діяльності пов'язаний з ім'ям печерського архімандрита Єлисея Плетенецького.

Періодом найвищого піднесення печерського книгодрукування стала доба, коли архімандритом Лаври був Петро Могила. Саме в його найближчому ідейному оточенні були сформовані такі фундаментальні книговидавничі проекти, як друк нової ілюстрованої Біблії, видання нової редакції "Требника" та повномасштабна публікація "Патерика". За життя митрополита, у 1646 р., було здійснено лише видання "Требника", який і в художньому, і в богословському відношенні став еталонним не тільки в Україні, але й за її межами. Біблія і "Патерик Печерський" були видані пізніше і вже в дещо концептуально зміненому вигляді, що диктувалося історичними реаліями доби. Задум видання "Патерика Печерського" був елементом загальної програми відновлення Києва як провідного культурно-релігійного центру України.

У розділі наведена стисла порівняльна характеристика основних редакцій "Патерика Печерського". У вигляді рукопису текст "Патерика" зберігся у трьох основних редакціях - Арсенійській, першій та другій Касіянівських. Саме друга Касіянівська редакція набула найбільшого поширення і була покладена в основу перших друкованих видань "Патерика" у XVII ст. Усі легенди "Патерика" об'єднані прагненням довести особливу святість Києво-Печерського монастиря.

З ім'ям єпископа Арсенія, окрім укладення згаданої редакції "Патерика", пов'язане також створення Київського псалтиря, переписаного на його замовлення у 1397 р. дяком Спиридонієм. Мініатюри Київського псалтиря разом з мініатюрами Радзівіллівського літопису є найдавнішими відомими спробами ілюстрування сюжетів, що згодом увійшли до складу "Патерика". В свою чергу мініатюри Радзівіллівського літопису, вірогідно, походять від лицевого літописного зводу, що сформувався у Володимирі не пізніше першої третини XIII ст. і ввібрав до свого складу більш ранні джерела.

Треба однак зазначити, що мініатюри Київської псалтирі та Радзівіллівського літопису, що ілюструють сюжети пов'язані з Києво-Печерським монастирем, не утворили стійкої іконографічної традиції і вірогідно залишились невідомими ілюстраторам видань "Патерика" XVII - XVIII ст.

У третьому розділі "Художнє оформлення видання «Патерика Печерського» 1661р." подається історія підготовки видання "Патерика Печерського" 1661р. Проаналізовано композиційну структуру, іконографію, стилістику, семантичні особливості його ілюстративного циклу та декоративних елементів.

У середині 1630-х рр. за дорученням Петра Могили професором риторики Києво-Могилянської колегії Сильвестром Косовим було складено польськомовний переказ "Патерика Печерського" - "Paterikon albo żywoty ss. Oyców Pieczarskich, ...", що був виданий у Печорській друкарні 1635 р. і вважається первістком української барокової агіографії. В "Патериконі" вже наявна та послідовність у розташуванні додаткових статей і житій, та об'єднуючі амбівалентні метафори "саду" і "неба печерного", які були покладені в основу редакції текстів наступного видання.

Книга вийшла в друкарні Лаври під назвою "Патерік или Отечникъ Печерскій, ... Исправленъ ѣ типомъ изображень... В льто от создания міра 7669, от Рождества же Христова 1661".

"Патерик Печерський" 1661р. було задумано як багато ілюстроване видання. Воно було віддруковане in folio, на 314 аркушах, з численними сторінковими гравюрами-ілюстраціями та декоративними елементами. До роботи над ілюстраціями до "Патерика" 1661 р. були залучені найкращі київські гравери того часу - Ілія та його вірогідний учень Прокопій, є в "Патеріку" 1661р. й роботи інших авторів. Усього ж у найбільш повному варіанті кількість гравюр сягає п'яти десятків. Значний інтерес становлять також нечисленні, але високоякісні роботи Прокопія.

Надзвичайна працездатність гравера Ілії, певні коливання у стилістиці і композиційних рішеннях та зміни у формі підпису дали привід М. Собку висловити припущення про існування двох різних майстрів під ім'ям Ілія - Ілії АНЛК та Ілії С-СКІ, що на його думку був ілюстратором "Патерика Печерського" (1661) та "Акафістів" (1663). Однак з цією гіпотезою навряд чи можна погодитися. Ретельне порівняння творів з обома формами підписів свідчить про єдність характерних граверських прийомів, які еволюціонують протягом творчої діяльності майстра, але не є принципово відмінними.

Зміна підпису відбулася починаючи від 1651р. Біля імені гравера замість скорочень "А", "АНЛК", "Ankzuoz", що походять від грецького слова "анаксіос", тобто "недостойний"[1], з'являються літери "С", "СК", "СХІ", які за припущенням О.Сидорова свідчать про прийняття Ілією схими, внаслідок чого й змінився підпис. Таке пояснення вважаємо найбільш переконливим, бо воно вмотивоване не тільки аналізом підписів, але й цілком відповідає якісним змінам у творчій манері майстра.

Про другого ілюстратора "Патерика Печерського" Прокопія відомо, що це київський гравер 1650 - 1660-х років, спочатку дякон, а згодом ієрей у Києво-Печерській Лаврі. Його найбільш відома праця - цикл ілюстрацій до "Апокаліпсису" (1649-1661), що складається з 25 дереворізів, гравірованих за типом західноєвропейського "blokbuch" разом з текстами. "Лицевий Апокаліпсис" Прокопія є ніби продовженням і завершенням "Лицевої Біблії" Ілії, в їхній основі лежав, можливо, єдиний задум. Окрім "Лицевого Апокаліпсису", підписані роботи Прокопія зустрічаємо лише в "Патерику" 1661р. та його наступних перевиданнях, де ці ілюстрації просто повторюються. Проте на підставі стилістичного аналізу коло його творів можна розширити. На думку П.М.Попова, ілюстрації "Патерика" підписані монограмами "КР" і "КП" та деякі інші також належать Прокопію.

Графічний цикл "Патерика Печерського" 1661р. складається з ілюстрацій кількох типів. До його складу входять символіко-алегоричні, різноманітні за кількістю сцен та жанровим спрямуванням моносюжетні та полісюжетні композиції. Кожен тип має своє функціональне призначення в загальній структурі циклу і пов'язаний з певними образами, провідними ідеями тексту, в результаті чого досягається органічне поєднання, синтез візуальних і вербальних виражальних засобів.

Верстка ілюстрацій у "Патерику" різноманітна, це у переважній більшості сторінкові гравюри, що займають ліву чи праву частину розвороту. Ілюстрації, яким надається особливої ваги, частіше віддруковані на лівій сторінці розвороту. Застосування кількох варіантів верстки ілюстрацій поживляє ритміку зорового ряду книги, вносить у процес його сприйняття динамізм і елемент несподіваності, робить подорож глядача й читача крізь анфіладу житій більш захопливою і цікавою, кожен раз по-новому підкреслюючи зв'язки між зображенням і текстом.

1)Розшифровка Я.Д.Ісаєвича та О.В.Юрчишин.

Особливе змістове навантаження в ілюстративному циклі лягає на три семантичне ускладнені символічні гравюри "Патерика". Це титул, або форта, фронтиспіс та прикінцева гравюра «Богоматір серед зірок». Вони унаочнюють основні метафори, найбільш яскраво окреслені в тексті Посвяти "Патерика" Ісусу Христу і Богоматері та в Передмові до православного читача. Мотив виноградної лози, що утворює композиційну основу форти, є модифікацією фундаментальних споріднених міфологем світового древа і райського саду. В різних міфологічних системах, у тому числі в християнстві, вони відіграють роль універсальної моделі Всесвіту. Алегорія «неба печерного» найбільш наочне вираження знаходить у передкінцевій гравюрі «Богоматір серед зірок», або точніше «Вънок Пречистой Богородицы зложенный з звъзд».

Як коментар до неї виступає насамперед текст Передмови до православного читача, де картина «печерного неба» пов'язується з Божим провіщенням Авраамові. Образ гравюри - це також замкнений зоряний сад, у його центрі - центрі Всесвіту - знаходяться Христос і Богоматір. На складання алегорії "печерного неба" і, відповідно, образу гравюри певний вплив мали сакральна символіка світла і вогню, астролого-астрономічні концепції Клавдія Птолемея, астральна символіка українського фольклору.

Фронтиспіс "Патерика" 1661 р. - це один з найцікавіших і у змістовному, і у формальному відношенні творів давньоукраїнського граверства. Його верх займає зображення крилатого благословляючого Христа, увінчаного імператорською короною (що є графічним синонімом титулатури Христа - Цар Царів). Іконографічна основа образу Бога-царя, окрім християнських джерел, вірогідно, спирається й на чисто світську "імперську" традицію символіки античного походження. Ряд літературних та образотворчих текстів дозволяє говорити про синкретизм "імперської" язичницької, згодом християнської концепції влади у давньоруській культурі. У творах ювелірного мистецтва (відомі ритони з Чорної Могили, княжа діадема зі скарбу 1900 р. з с. Сахнівки, пластинчаті браслети, колти київських скарбів 1876 та 1949 рр. тощо) ідея легітимізації влади руських князів завдяки спадкоємному зв'язку з світовими державцями і одночасно їх сакралізація як нащадків божества Сонця знайшли вираз у композиціях із зображенням тріумфу і вознесення Александра Македонського.

Нижній ярус гравюри трактований найбільш площинно. Зображення собору фланковано двома різновеликими групами печорських ченців, очолюваними преподобними Антонієм і Феодосієм. Загалом гравюра відзначається великою вправністю і пластичністю штрихування. Привертає увагу широке і майстерне застосування перехресного штриха, досить рідкісного в давньоукраїнському дереворізі. За стилістичними ознаками ця гравюра має багато спільного з безсумнівними творами Прокопія.

Так само, як і образ Христа-ангела, зображення апокаліпсичної крилатої Богоматері-Покрови відзначається глибиною змісту. У ній розгорнута ціла система

споріднених міфологем, що робить семантичні межі цього образу надзвичайно широкими. Апокаліптичні мотиви поєднані в ньому з поширеним в Україні у XVII ст. типом Богоматері Милосердя, однак це лише пізня християнізована інтерпретація прадавнього архетипу Птиці-Матері, що входив до найдавніших індоєвропейських пантеонів. Присутній він і в прадавніх релігійних уявленнях інших народів і цивілізацій. Фронтиспіс концентрує в собі складну гостроактуальну політичну і світоглядну проблематику своєї доби, періоду глибоких зламів і перетворень в історії України. Образи «печерного неба» і «печерного саду», втілені у форті та передкінцевій гравюрі "Патерика", інтегруються у фронтиспісі в багатовимірний образотворчий текст.

Основний масив ілюстрацій "Патерика Печерського" складають композиції моносюжетного і полісюжетного типу, які надають візуальному ряду книги чіткого ритму, яскравих неповторних рис. Чисельна перевага в ілюстративному циклі видання 1661р. належить полісюжетним ілюстраціям, наближеним до типу житійної ікони, де навколо середника-іменника з репрезентативним зображенням того чи іншого святого часто на тлі пейзажу розташовано клейма, що відтворюють найбільш яскраві епізоди життя. Якщо у літературному відношенні "Патерик" можна віднести до макрожанру, жанру-циклу, жанру-ансамблю, то його ілюстратори, застосувавши схему житійної ікони, знайшли для своїх творів структурно-аналогічну форму, що є суттєвим чинником у досягненні органічної взаємодії візуально-вербальних компонентів книжного ансамблю. Треба особливо наголосити, що більшість внутрітекстових ілюстрацій не мала безпосередніх зразків, на їх прикладі стикаємося з фактом започаткування нової іконографії печорських угодників.

Найчисленніша група ілюстрацій - це житійні гравюри з одним-двома додатковими клеймами. Серед них можна виокремити клейма із зображеннями святих стратотерпців Іоанна Багатостраждального, преп. Євстратія Печерського, Никона Сухого та тих преподобних, які здійснюють свій подвиг, займаючись різноманітними видами робіт. Є й такі, служіння яких дуже специфічне, як, наприклад у преп. Феофіла, що день і ніч оплакує власні й чужі гріхи, збираючи сльози у спеціальну посудину, тощо. Ілюстрація до життя преп. Алімпія належить до числа найбільш серйозних і новаторських спроб гравера Ілії розкрити складність духовного світу людини, показати митця як особистість, що несе на собі одночасно відбиток творчої неповторності та понадчасової досконалості й святості.

Ілія майстерно драматизує свої мініатюрні композиції, поєднуючи лапідарність художнього вислову з різноманітним оповідним подробиць. Яскравими проявами барокової естетики привертає увагу ілюстрація до життя преп. Ісаї, єпископа Ростовського. У підвищеній емоційності сцени знайшли відбиття не тільки нормативні властивості стилю, але й реальні життєві обставини доби глибоких соціальних катаклізмів, рясні приклади яких міг спостерігати гравер Ілія.

Характерним зразком творчого методу Ілії в "Патеріку Печерському" є гравюри до житій преп. Григорія Чудотворця і Агапіта Безмездного лікаря. Головна

відміна між ними полягає у композиційній побудові ілюстрацій, поділених на різну кількість сцен, у змісті епізодів в клеймах та їхньому орнаментальному оформленні та пейзажних фонах. Гравюра Ілії присвячена преп. Григорію Чудотворцю може розглядатися як один з перших прикладів композиції з елементами батального жанру в давньоукраїнській гравюрі.

Зацікавленість Ілії проблемами передачі глибини простору спостерігаємо у гравюрі, присвяченій преп. Лаврентію Затворнику. Просторові конструкції, застосовувані Ілією в його патерикових ілюстраціях, є чи не найбільш певною ознакою барокової стильової орієнтації творчості майстра у цей період.

Останню групу складають ілюстрації "Патерика Печерського" моносюжетного типу. Число їх від загальної кількості гравюр у виданні порівняно невелике, роль у ілюстративному циклі досить різноманітна і значна. До моносюжетних композицій належать, наприклад, усі символічні ілюстрації, хоча вони і розглядаються у даній роботі як окремий тип. Серед моносюжетних ілюстрацій є житійні персональні зображення і сюжетно-оповідні, є й такі, що вдало поєднують драматизовану розповідь і репрезентацію головних героїв. Хоча остання функція в них є, безумовно, провідною.

До початкових оповідей про заснування монастиря, будівництво головного його храму та пов'язані з ним чудеса належать такі моносюжетні гравюри як "Освятить єсть селеніє своє Вишній" і "Покарання Сергія". Перша з них є своєрідним "портретом" Успенського собору, в якому він постає у тому вигляді, якого набрав після перебудов у першій половині XVII ст. За своїм значенням у ілюстративному ансамблі книги ця гравюра наближається до символіко-алегоричних ілюстрацій. Вона дає узагальнений образ, що унаочнює один з ключових ідейних мотивів "Патерика" - концепцію особливої богобраності Успенського храму та самого місця, де постав Печорський монастир. У гравюрі "Покарання Сергія" зображено кульмінаційний момент оповіді про клятвoporушника Сергія. Химерне обрамлення з тератологічним мотивом якнайкраще відповідає обраній темі. Гравер Ілія виступає у цій ілюстрації як оригінальний інтерпретатор тексту "Патерика". Він перетворює по літописному лаконічну згадку про гріх і покарання Сергія у суто барокову релігійно-дидактичну виставу.

До типу фронтальних репрезентативних ілюстрацій відносяться гравюри до житій преп. Стефана, Єремії Прозорливого, Ніфонта єпископа Новгородського, та одного з авторів "Патерика" Симона єпископа Володимирського. Особливо виразна гравюра до життя преп. Стефана ігумена печерського - наступника Феодосія і головного будівничого Успенського храму. Архітектурне оточення преп. Стефана - це своєрідна мініатюрна енциклопедія урбаністичних вражень українського гравера, відомості для якої він черпав як з оточуючої дійсності, так і значною мірою із західної гравюри.

До моносюжетних композицій належать також ілюстрації до житій преп. Миколи Святоші, Афанасія Затворника, Еразма і Арефи, а також одна з найкращих в "Патерику" (1661) гравюр до оповіді про чудо на Великдень у 1463 р. Виразним лірико-філософським настроєм відзначається ілюстрація із зображенням преп. Миколи Святоші. У ній досягнуто чи не найбільш органічного зв'язку між постаттю та пейзажним оточенням. Сюжетно вмотивований пейзажний фон активно впливає на весь зміст твору. Преп. Миколу Святошу зображено в монастирському саду, що збагачує його образ розмаїттям семантичних відтінків, притаманних міфологемі саду.

У гравюрі, присвяченій преп. Афанасію Затворнику, природне середовище також відіграє значну роль. Ліня застосовує різноманітне штрихування та рідкісне в його патеричних гравюрах перехресне накладання ліній, однак загалом він залишається у межах площинно-декоративного трактування форми.

У моносюжетних ілюстраціях найбільш повно розкриваються загальні для всього графічного циклу особливості трактування авторами просторових побудов, що загалом мають змішаний характер. Підвищується роль пейзажного тла, що при всій своїй умовності і схематизмі стає активним чинником у загальній образній характеристиці.

Окрему групу ілюстрацій складають у "Патерику" 1661 р. гравюри, створені Прокопієм та підписані монограмами "КР" та "КП", які також несуть у собі ознаки його творчої манери. Серед ілюстрацій "Патерика" (1661), котрі так чи інакше можна пов'язати з іменем Прокопія, лише одна – "Преп. Пимен і Кукша" – має його підпис, але, якщо довіряти даним стилістичного аналізу, то цей перелік можна помітно розширити. Насамперед суттєву спорідненість з граверським почерком Прокопія мають дві символічні гравюри із трьох – це фронтиспіс і прикінцева гравюра "Богоматір серед зірок", уже розглянуті у відповідному розділі. При порівнянні з підписаною гравюрою не залишається сумнівів і щодо авторства невідомої ілюстрації, до оповіді про преп. Федора і Василя. Стосовно творів, позначених вищезгаданими монограмами, то ще П.Попов висловлював свого часу думку про те, що вони належать Прокопію, і що монограма "КР" є латинізованим варіантом монограми "КП".

Серед робіт Прокопія у "Патерику" є гравюри всіх тих композиційних типів, що розглядалися вище: символічні, моно- і полісюжетні. Його гравюри відзначаються гарним, правильним малюнком, емоційною наснаженістю, любов'ю до деталі і прагненням передавати матеріальну природу предметів. У техніці дереворізу він не без успіху намагається наслідувати штрихування мідериту. Інколи він впадає у зайву дріб'язковість, а часом досягає каліграфічної витонченості та завершеності. Саме такими рисами відзначається гравюра із зображенням преп. Пимена і Кукши.

На жаль, щодо питання атрибуції, доводиться констатувати, що лише на підставі стилістичного аналізу, без прямих документальних свідчень, вирішити його

для більшості непідписаних творів проблематично. Однак спроби пояснити наявні стилістичні коливання участю у підготовці ілюстрацій рисувальників, так званих "ізообразителів," уявляються дуже гіпотетичними, бо їхня праця для "Патерика" (1661) взагалі не фіксується жодними джерелами. З цього приводу О.О.Сидоров зазначав: "У київській книзі значно важче відокремити індивідуальність рисувальника від особистості техника-виконавця ..." (1). Більш вірогідним у "Патерику" є авторське виконання і підготовчого малюнка, і кліше, а у деяких випадках можлива й спільна робота Ілії та Прокопія над одним твором.

До жодного із розглянутих типів ілюстрацій не можна віднести два дуже цікаві гравіровані Ілією плани Лаврських печер у "Патерику" (1661), що продовжили традицію розміщення у печерських друках картографічних зображень. Окрім чисто практичного призначення, плани створюють узагальнене, образне уявлення про Печерський монастир, де невідривно злиті раціонально-умовні й ландшафтно-панорамні компоненти, наповнені відчуттям виключної значущості печерських святинь та благочестивою увагою до різноманітних прикмет святого місця.

Усталена на той час система декорування печерських друків, що складалася із заставок, кінцівок, ініціалів, шрифтів різного типу та виливних прикрас тощо піднімається в "Патерику" (1661) на один з найвищих щаблів досконалості за всю історію розвитку давньоукраїнського і, зокрема, київського книгодрукування.

Найбільш змістовно вагомими і художньо цікавими елементами оздоблення є заставки і кінцівки. Усього "Патерик" (1661) прикрашають одинадцять заставок з дев'яти дощок. Кращі з них розташовані на початку книги і становлять з ілюстраціями до житій єдине художньо-образне ціле.

Справжніми шедеврами Ілії є дві наступні заставки до житій преп. Антонія і Феодосія. Заставка, що відкриває оповідь про преп. Антонія, має вигляд мініатюрного іконостасу, в центрі зображено Богоматір з Христом-немовлям на руках (у зображенні поєднані два іконографічних типи Єлеуси та Одигітрії), а у бічних частинах преп. Антоній і Феодосій. Гравер майстерно інтерпретує статичні візантійські схеми, вводячи в них динамічні моменти.

У заставці до життя преп. Феодосія з її казковим багатством орнаментальних форм створено чудовий образ небесного райського саду, що безпосередньо кореспондує з фортою "Патерика". У центрі заставки, в урочистому колі вінка сплетеного із листя аканту, зображений благословляючий Христос. Гравюра має підпис і належить до кращих робіт майстра Ілії. Інші заставки "Патерика" (1661), а серед них є й прості смуги набірного орнаменту, дещо скромніші. Варті згадки дві заставки із зображеннями у центральних медальйонах Христа і Богоматері серед рослинного орнаменту. Цікаві вони насамперед характером поєднання фігуративної і орнаментальної частин та особливостями останньої.

Цікавими у "Патерику" 1661р. є й кінцівки. Їх у книзі налічується 21 з 8 кліше. Більшість із них відомі з попередніх видань печерської друкарні і тому є досить різноманітними за своїми типами, конструктивною основою, розмірами та

художніми рисами. "Патерик" прикрашає також велика кількість ініціалів, які подекуди являють собою справжні мікроілюстрації і значною мірою поживляють сприйняття тексту.

Підсумовуючи розгляд графічного циклу "Патерика Печерського" (1661), необхідно підкреслити динамічну взаємодію в ньому усталених традицій українського друкарства й новаторських конструктивних і композиційних рішень, що вперше знайшли таке масштабне і яскраве втілення. Непересічне місце циклу в історії давньоукраїнської ілюстративної гравюри зумовлено насамперед тими рішучими кроками, котрі були зроблені його авторами у напрямі синтезування нових іконографічних, стилістичних і жанрових форм, подальший розвиток яких надав своєрідних естетичних якостей давньоукраїнській книзі у період її розквіту.

"Патерик Печерський" 1661 року видання здобув широке визнання в Україні та за її межами, тому через сімнадцять років виникла потреба у наступному виданні, яке й було здійснено під загальним наглядом того ж таки архімандрита Інокентія Гізеля. Видання 1678 р. майже не відрізняється від попереднього.

Окрім перевидання 1678 р., у 1674 р., за сприянням Інокентія Гізеля, пастором І. Гербініусом було здійснене видання скороченого латиномовного перекладу "Патерика Печерського" (1661) під назвою "Religiosae Kijovienses scrutaе, ... M. Joannes Herbinus" (Іена, 1674), в якому в техніці мідериту були повторені карти печер.

Значніші відхилення від первісних верстки і складу ілюстрацій спостерігаємо у червневому випуску "Патерика" 1702 р. У багатьох дереворізах червневого видання помітні глибокі тріщини і втрати, подальше використання оригінальних кліше ілюстрацій видання 1661 р. ставало технічно неможливим.

Ілюстрації "Патерика" 1661 р. побутували також у вигляді окремих зшитків гравюр, утворюючи Лицевий "Патерик Печерський", складений за типом західноєвропейської блокової книги. Відомі примірники лицевого видання Д.О.Ровинський датував терміном після 1702 р. До його складу увійшли відбитки з 32 кліше, відомі за виданням "Патерика Печерського" 1661 р. та ще вісім відбитків, чотири з яких є відсутніми у виданні 1661 р., і чотири вважаються варіантними, але не мають суттєвих відмін від одноіменних ілюстрацій в "Патерику" (1661).

У гравюрах, що не увійшли до основного складу ілюстративного циклу "Патерика Печерського" (1661), створено образи подвижників, князів і мучеників, доля і діяння яких подекуди були досить опосередковано пов'язані з Печерською Лаврою, але ці образи зміцнювали патріотичні почуття українського народу, уявляли популярних героїв народних переказів.

Наприкінці XVIII ст., після текстового видання "Патерика Печерського" 1777 р. з гравюрами Л.Тарасевича (1702 р.) і їх новими копіями Я. Кончаківського, Лицевий "Патерик" друкували вже переважно з мідних дощок аж до середини XIX ст.

Лицевий "Патерик Печерський" з гравюрами Ілії та Прокопія, разом з такими лицевими виданнями печерської друкарні, як "Святці" (1626- 1629 рр.),

евангельські гравюри 1620-х-1630-х рр., Лицева Біблія (1645—1649 рр.) Ілії та "Апокаліпсис"(1646-1662 рр.) Прокопія, утворив своєрідний тип української гравірованої книги, в якій глибоко і масштабно відбилися духовні колізії XVII ст. Українські гравери створили тип універсальної за характером використання книги, в якій органічно поєдналися неповторна творча індивідуальність автора і принципи тиражного друку. Ідея, закладена в поєднанні кустарно-художнього, "ручного" методу створення артефакту і високотехнологічного процесу його тиражування, пізніше надихала багатьох митців – від створення літографських книг футуристами на початку XX ст. до сучасного плакату, коміксу, поштової листівки тощо. Та обставина, що Ілія і Прокопій, які були основними творцями української гравірованої книги і через неї дали поштовх до розвитку на теренах України цілому шару сучасної культури, прагнули вкоренити на вітчизняному ґрунті надзвичайно продуктивні і до того ж своєрідно інтерпретовані художньо-комунікативні принципи, підносить значення їхнього доробку навіть без врахування його безпосередніх естетичних достоїнств на виняткову висоту, бо Ілія і Прокопій дешифрували формотворчий код, з якого розвинулося все європейське книгодрукування, і переклали його на українську культурно-ментальну мову.

Четвертий розділ "Вплив графічного циклу "Патерика Печерського" на подальший розвиток вітчизняної художньої культури" присвячено визначенню місця і ролі "Патерика" 1661 р. у вітчизняній художній культурі, впливу його ілюстративного циклу на подальший розвиток образотворчого мистецтва і, зокрема, на серію мідеритів Л.Тарасевича до грудневого видання "Патерика" 1702 р. Графічний цикл "Патерика Печерського" (1661) справив глибокий і різноманітний вплив на тогочасну українську художню культуру. Він насамперед позначився на наступних численних перевиданнях цієї книги, що виходили у світ протягом XVIII, XIX та на початку XX ст.(останнє дореволюційне видання датоване 1912 р.). Образотворчі мотиви й семантичні конструкції, розвинуті в графічному циклі 1661 року, позначились на оформленні багатьох наступних українських та згодом російських видань. Але найбільший інтерес становлять перевидання 1702 р., в яких запроваджена Ілією та Прокопієм іконографія була переосмислена і втілена у формах зрілого барокового стилю в ілюстративному циклі з 46 мідеритів, створеному відомим українським гравером Л.Тарасевичем, Наступні образотворчі редакції патеричного ілюстративного циклу, як правило, спираються на серію мідеритів 1702 р.

ВИСНОВКИ

Ілюстративний цикл "Патерика Печерського" 1661 р. відіграв непересічну роль у розвитку вітчизняного образотворчого і, зокрема, графічного мистецтва II половини XVII та початку XVIII ст.— періоду становлення й розквіту в українській художній культурі національного варіанту барокового стилю, що став однією з найяскравіших сторінок в її історії.

Графічний цикл "Патерика Печерського" 1661р. увібрав у себе творчий досвід попередніх етапів розвитку українського граверства. Разом із тим він був іконографічно й стилістично, по жанровій структурі й особливостях образної концепції новаторським твором, що активно впливав на процес формування барокового художнього мислення в Україні і поза її межами.

Перше церковнослов'янське видання "Патерика Печерського" 1661р., ілюстроване дереворізами Ілії та Прокопія, було визначною подією й принципово важливим етапом функціонування давньоруської літературної спадщини в контексті нової барокової культури України. Воно в яскравій художній формі відбило глибокі зрушення в культурній свідомості доби, для якої є характерним зростання в духовному житті раціоналістичних тенденцій, що однак відбувалося переважно в рамках релігійного світогляду.

Видання "Патерика Печерського" 1661 року мало широке визнання [1], зумовлене насамперед адекватним розкриттям образного змісту текстів у ілюстративному ансамблі книги та гармонійною взаємодією його вербальних та паравербальних компонентів.

Ілюстративний цикл "Патерика" 1661 р. започаткував нову іконографічну традицію в зображенні печерських подвижників та легендарних подій з історії монастиря і є однією з центральних пам'яток давньоукраїнського граверства, що відбивають процес змін і трансформацій у іконографічному арсеналі вітчизняного мистецтва. Особливо наочно важливі особливості цих процесів простежуються на прикладі символічних гравюр "Патерика Печерського" 1661 р.

Під час дослідження іконографічних особливостей символічних гравюр додаткове фактичне обґрунтування знаходить гіпотеза П.М.Жолтовського про Переяславський прапор 1654 р. як одне з іконографічних джерел фронтиспісної композиції "Патерика" 1661 р. З тією, однак, відміною, що український майстер орієнтувався не стільки на готове зображення, скільки на ідейно-образну суть ритуалу зустрічі посольства і передачі символічних дарів Богдану Хмельницькому, що й знайшло вираження у використанні в гравюрі певних цитат з промов послів та гетьмана у ролі девізу.

Символічні гравюри "Патерика" 1661р. суттєвим чином вплинули на формування такого специфічного жанру барокового графічного мистецтва, як конклюдія.

1) "Патерик" (1661) належав до тих видань Печерської Лаври, що користувалися постійним попитом і популярністю серед найширших верств православної людності. Див. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606 - 1916 гг.). Т. I. -К.,-С.333, 335. 1916. Харлампович К.В. Малороссийское влияние. -Т. I. -Казань,1914.-С.31, 44, 348. Гусева А.А., Каменева Т.Н., Полонская Н.И. Украинские книги кирилловской печати XVI - XVIII вв. / Каталог. Вып. 2. Т.1. - М., 1981.-С. 14.

Ілюстратори першого друкованого церковнослов'янського "Патерика" Ілія і Прокопій роблять рішучий крок у напрямку барокової стилістики, не пориваючи при цьому остаточно з надбанням ренесансно-маньєристичного етапу. Найсуттєвішими ознаками бароко у гравюрах "Патерика", окрім виразних декоративних обрамлень у ряді клейм полісюжетних ілюстрацій, є дотримання принципів емблематизму й контрасту у формально-образному трактуванні та структурній організації ілюстративного циклу, підвищений динамізм і драматизація зображень в оповідних сценах, а також потужна динаміка просторових побудов, що виникає в результаті зіткнення в одному творі різних перспективних систем і втілює уявлення про земний світ як стихію в усьому розмаїтті її природних і соціальних проявів, повсякчас відкрити впливові надчуттєвих сил.

Етапними для українського образотворчого мистецтва стали зусилля ілюстраторів "Патерика" індивідуалізувати сакральні образи, наблизити їх до історичного репрезентативного портрету. Творчі здобутки й іконографічні рішення ілюстраторів "Патерика Печерського" 1661 р. були перейняті і розвинуті при оформленні багатьох інших видань, насамперед, при створенні Л. Тарасевичем циклу мідеритів до грудневого "Патерика" 1702 р. В оригіналах і копіях гравюри видань 1661 та 1702 рр. широко використовувались у ролі зразків для графічних та живописних творів, виробів декоративно-ужиткового мистецтва протягом II-ї половини XVII, XVIII, а подекуди й у XIX ст.

"Патерик Печерський" 1661р. як твір мистецтва книги являє собою приклад надзвичайної цілісності та органічного зв'язку всіх складових компонентів. За насиченістю ілюстративною гравюрою, оригінальністю іконографічних та жанрових інтерпретацій ця книга не знає собі рівних в усьому давньоукраїнському книгодрукуванні. З ідейно-художнього боку ні одне з інших українських видань того періоду не підносить так високо здобутки автохтонної духовної традиції. Саме в "Патерику" (1661), в текстах і гравюрі, образи місцевих святих, наповнюються глибоким патріотичним почуттям, набувають характеру позачасового морального ідеалу, на основі якого висвітлюється проблематика загальнолюдських цінностей.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.

- 1) Гравюра "Покров Богородиці" // Народна творчість та етнографія. 1997, № 5-6, С.66.
- 2) Сучасні дослідження і перевидання "Патерика Печерського" // Народна творчість та етнографія. 1998. №1, -С. 105-107.
- 3) Символічні гравюри "Патерика Печерського" 1661 року в контексті фольклорної традиції // Народна творчість та етнографія. 1998. № 2-3, -С. 109- 115.
- 4) Народні ікони в музеї Івана Гончара // АНТ. 1999. №2-3. -С.17-18.

ОВЧАРЕНКО О. І. "Графічний цикл «Патерика Печерського» 1661 р. в контексті української художньої культури середини XVII - початку XVIII століть". - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.05 - образотворче мистецтво. - Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, Київ, 1999.

У дисертації розглянуто графічний цикл «Патерика Печерського» 1661 р. як визначний твір давньоукраїнського граверства та мистецтва оздоблення книги. Проаналізовано композиційну структуру циклу та іконографічні, формально-виражальні й семантичні особливості ілюстрацій. Пропонуються нові варіанти атрибутивних рішень в розв'язанні проблеми авторства ряду гравюр. Окреслюються місце і роль графічного циклу "Патерика Печерського" 1661 р. в розвитку українського мистецтва.

Ключові слова: Україна, гравюра, ілюстрація, "Патерик Печерський", бароко, книга.

ОВЧАРЕНКО А. И. Графический цикл "Патерика Печерского" 1661 г. в контексте украинской художественной культуры середины XVII - начала XVIII столетий". - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.05 - изобразительное искусство. - Институт, искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Ф.Рильского НАН Украины, Киев, 1999.

В диссертации рассматривается графический цикл "Патерика Печерского" 1661 г. как выдающееся произведение украинской гравюры и искусства оформления книги. Анализируется композиционная структура цикла, а также иконографические, формально-выразительные и семантические особенности иллюстраций.

История издания "Патерика Печерского" является неотъемлемой частью истории типографии Киево-Печерской Лавры, которая была крупнейшим книгоиздательским центром Украины XVII - XVIII ст.

Первыми известными опытами иллюстрирования сюжетов, которые позднее вошли в состав "Патерика Печерского" являются миниатюры Киевской псалтыри вместе с миниатюрами Радзивилловской летописи. Нужно, однако, отметить, что миниатюры Киевской псалтыри и Радзивилловской летописи не образовали стойкой иконографической традиции изображения печерских подвижников и, вероятно, остались неизвестными иллюстраторам изданий "Патерика" XVII - XVIII ст.

"Патерик Печерский" 1661г. был задуман как пышно оформленное и щедро иллюстрированное издание. Работа над иллюстрациями для "Патерика" (1661) была поручена лучшим киевским граверам того времени - Илие и Прокопию, есть в "Патерике" (1661) и работы других авторов. Всего в наиболее полном варианте количество гравюр достигает сорока девяти.

Графический цикл "Патерика" 1661г. состоит из иллюстраций нескольких типов. В его состав входят символично-аллегорические, моносюжетные и полисюжетные

композиции, разнообразные по количеству дополнительных сцен и жанровой направленности. Каждая типологическая группа иллюстраций имеет свое функциональное назначение в общей структуре цикла, связана с определенными сюжетами, образами, ведущими идеями текста, в результате достигается синтез визуальных и вербальных выразительных средств.

Особую смысловую нагрузку в иллюстративном цикле несут три семантически усложненные символические гравюры "Патерика" - это титул, или форта, фронтиспис и гравюра «Богоматерь среди звезд». Они визуализируют основные метафорические конструкции и образную суть книги, наиболее ярко очерченные в тексте Посвящения "Патерика" Иисусу Христу и Богоматери, а также в Предисловии к читателю православному.

Основной массив иллюстраций "Патерика Печерского" составляют иллюстрации моносюжетного и полисюжетного типа, которые придают визуальному ряду книги своеобразную выразительность и четкий ритм. Численное преобладание в цикле принадлежит полисюжетным композициям, приближенным к типу житийной иконы, где вокруг средника с репрезентативным изображением того или другого святого расположены клейма, которые отображают наиболее яркие эпизоды жития. Нужно особенно акцентировать, что большинство иллюстраций не имели непосредственных образцов, на их примере сталкиваемся с фактом установления новой иконографии печерских угодников.

Большую историко-культурную ценность представляют собою два плана Лаврских пещер в "Патерике"(1661), гравированные Илией. Кроме чисто практического назначения, планы создают обобщающее, образное представление о Печерском монастыре.

Сложившаяся к тому времени система декора печерских изданий, которая состояла из заставок, концовок, инициалов, шрифтов разных типов и литых украшений в "Патерике" (1661) поднимается на один из наивысших уровней за всю историю развития киевского книгопечатания.

Иллюстрации "Патерика" 1661г. имели распространение также в виде отдельных тетрадей гравюр, образуя Лицевой "Патерик Печерский", созданный по типу западноевропейской блоковой книги.

Творческие открытия и иконографические решения иллюстраторов "Патерика Печерского" 1661 г. были подхвачены и развиты при оформлении многих других украинских и российских изданий и, прежде всего, при создании Л. Тарасовичем цикла гравюр на меди для декабрьского издания "Патерика" 1702 г. В оригиналах и копиях гравюры изданий 1661 и 1702 гг. использовались на протяжении II-й половины XVII, XVIII, а порой и в XIX ст. в качестве образцов для произведений графических и живописных, изделий декоративно-прикладного искусства.

Ключевые слова: Украина, гравюра, иллюстрация, "Патерик Печерский" барокко, книга.

Ovcharenko O.I. "The graphic cycle of "Pateric Pechersky", 1661 in the context of the Ukrainian artistic culture of the middle of the XVII – early XVIII centuries" The manuscript.

The dissertation is presented for the scientific degree of the candidate of study of art in the specialty 17.00. 05 - The imitative art. - The Institute of the study of art, the folklore and ethnology named after M.T.Rylsky of the National Academy of Sciences, Kyiv, 1999.

The dissertation analyses the graphic cycle of "Pateric Pechersky" of 1661 as an outstanding composition of the Ukrainian engraving and the art of book decoration. Also it analyses the composition structure of the cycle and the imagegraphic, formally expressive and semantic peculiarities of the illustrations.

The dissertation proposes new variants of the attributive decisions as for the authorship of some engraving; it determines the place and the role of the graphic cycle of "Pateric Pechersky", 1661 in the development of the Ukrainian art. Key words: Ukrainian, engraving, illustration, "Pateric Pechersky", baroque, book.



АВ 44.058

Мист

Підписано до друку 14.10.99 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Наклад 100. Зам. 438.

м. Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3, к.201.
Товариство "Знання" України
Видавництво та оперативна поліграфія
227-41-23, 294-71-27

Мист

Мист